

David Miguel Navarro Catalán*

L'església de la Escola Pia: el temple jesuïta de Gandia

L'església del col·legi-universitat de San Francesc de Borja a Gandia, construïda en la primera meitat del segle XVIII i actualment Escola Pia és un dels primers temples edificats per la Companyia de Jesús a terres valencianes. Prèviament s'havia executat la menuda església del col·legi de Sant Pau en el segle XVI (Montoliu 2002: 122-124) i finalitzat la fàbrica del temple de la casa professa de València, a l'any 1631 (Gómez-Ferrer 1993: 63-64).

La conclusió de les obres de Gandia coincideix amb l'inici de la construcció de la notable església del col·legi de Sant Pere a Sogorb, acabada ja ben entrat el segle XVIII (Navarro 2012: 271). Posteriorment, l'església d'Ontinyent serà la darrera obra important, atès que la construcció de l'església del col·legi d'Oriola va quedar detinguda als fonaments a mitjans del set-cents. A banda queda l'església del col·legi d'Alacant, que mai va ser construïda i va existir només com a projecte i el menut temple del noviciat de Torrent, del que cap cosa ens ha arribat.

L'església gandiana constitueix l'únic element conservat del destacat conjunt de l'antiga universitat establida en la ciutat pels jesuïtes després d'assumir, a mitjans del segle XVI, la propietat d'un col·legi destinat inicialment a l'ensenyament dels moriscs, tot iniciant una intensa activitat docent que es prolongarà durant més de dos segles.

La construcció s'inicia amb la compra per part de Sant Francesc de Borja de l'ermita de Sant Sebastià, ubicada dins del recinte emmurallat, després de l'ampliació de les muralles promoguda pel mateix Borja a prop dels Torrellons de l'Àngel i del Pi, aquest últim l'únic element conservat en l'actualitat de les antigues muralles (Alonso 2010: 80).

Durant el segle XVII proliferaven a terres valencianes nombroses fundacions conventuals de caràcter docent. Es tractava de grans volums edificats integrats dins del teixit urbà i organitzats al voltant d'un o més patis als quals s'obrien les finestres de les aules, cel·les i altres

*Universitat Politècnica de València

dependències. Aquesta tipologia, denominada en ocasions *col·legial*, era particularment abundant a la ciutat de València, encara que també estava present en altres poblacions importants com ara Gandia.

Les fundacions jesuïtes valencianes, amb l'excepció de la casa professa de València, foren institucions dedicades a l'ensenyament que gaudiren d'una àmplia popularitat entre la població de les diferents localitats. Per això, no sols les seues esglésies, sinó també una part important dels conjunts eren accessibles als fidels.

El condicionant més important per traçar la planta de les diferents fundacions jesuïtes valencianes consistia en integrar adequadament les àrees pública i privada, garantint la independència entre la residència dels religiosos i el sector accessible al públic. Això quedava resolt d'una manera diferent segons el tipus de seu, els recursos econòmics i l'entitat de la població.

L'estructura dels col·legis ubicava les estàncies dedicades a la comunitat dins d'una zona separada de les escoles, mentre que la distribució de les cases professes requeria diferenciar la residència dels religiosos del sector públic que acollia les comunitats. Però el cas de Gandia era singular, ja que es tractava de l'única universitat entre les fundacions valencianes, a pesar que la seua distribució era semblant a la dels col·legis.

Els col·legis de major importància solien desdoblar la planta en dos blocs d'edificis destinats a acollir la clausura i les escoles i la planta del col·legi de Gandia repartia també les dues funcions en dos blocs amb escales de comunicació independents i organitzats en torn a dos patis separats per l'antiga església.¹

Per la seua part, les aules de la universitat de Gandia se situaven en torn al pati principal,² accessible des de l'espai urbà que constitueix l'actual plaça de l'Escola Pia, mentre que la residència de la comunitat quedava organitzada en torn a un segon pati porticat de caràcter privat³.

-
1. La presència de dos claustres es confirma en el *Libro de la historia del Colegio de Gandia*, on apareix la referència a dos patis denominats *de la iglesia* i *de las aulas*. Aquest volum del segle XVI es troba a l'Arxiu del Regne de València (en posteriors citacions ARV), amb la signatura Clero, Libro 1055.
 2. Aquest pati principal apareix descrit com *claustro de las escuelas* dins del text de la visita pastoral del pare provincial Pedro Sancho al col·legi de Gandia del 14 de desembre de 1760. Aquest document es troba en els fons del Archivum Historicum Societatis Iesu Cataloniae (en citacions successives AHSIC), amb la signatura Obres, ACOB 11. Els informes de les visites pastorals constitueixen una de les fonts que ens aporta informació sobre la construcció de les fundacions jesuïtes.
 3. El pati privat apareix descrit també dins del *Libro de la historia del Colegio de Gandia*, on es diu que en l'any 1585 es va construir *el claustro en el patio de la portería haciendo en medio del descubierto un pozo*. ARV, Clero, Libro 1055.

L'accés als col·legis quedava habitualment destacat per una entrada d'entitat comparable a la del temple, com encara es pot apreciar amb la notable portalada del col·legi de Sogorb o la destacada portada de Juan Bautista Borja al col·legi d'Alacant. Lamentablement, a Gandia, el procés de reformes dut a terme a principis del segle XIX per a la transformació en seu de l'Escola Pia suposà la desaparició d'aquesta portalada principal que devia estar situada a la dreta de l'església.

La distribució de les fundacions havia de garantir també una correcta comunicació entre l'església i les cel·les dels religiosos per a facilitar l'assistència als oficis. Aquesta comunicació havia de tindre caràcter horitzontal, de manera que els pares pogueren accedir sense pujar ni baixar escales a les tribunes, que estarien ubicades a la mateixa cota que els *apostentos*. La desaparició del conjunt del col·legi-universitat de Gandia va eliminar la comunicació de les tribunes del presbiteri amb la residència dels pares establida en el *cuarto nuevo* finalitzat a principis del segle XVII.

Un modern traçat contrareformista

Un dels tòpics més habituals sobre l'arquitectura dels jesuïtes consisteix és que la planta dels seus temples segueix sempre fidelment el model de l'església del *Gesù*. No obstant, existeix una important varietat tipològica amb temples de planta medievalitzant, especialment en aquelles zones on la tradició constructiva gòtica havia estat especialment important durant el segle XVI, como en la província aragonesa de la Companyia, on el model gòtic mediterrani uninau de capelles entre contraforts continuava vigent.

L'església de la casa professa de València havia estat la primera, junt al temple del col·legi del Corpus Christi, a presentar trets innovadors combinats amb altres encara medievalitzants. Més enllà d'això, l'església de Gandia, en la primera meitat dels sis-cents, es construirà segons els patrons més innovadors. Mentrestant, fàbriques coetànies com la renovació de les esglésies parroquials de Sant Esteve o Sant Andreu, a la ciutat de València, continuaven amb la planta uninau amb capelles i voltes de nervis.

D'acord amb aquesta innovació, l'església jesuïta de Gandia serà una de les primeres a presentar el traçat en creu llatina amb tester pla, transsepte alineat en planta i creuer cupulat, en una interpretació més moderna dels models d'església de la Companyia i del Patriarca, tot substituint les arcaïques creueries per voltes de canó. A més, els arcaïsmes presents en la fase de projecte foren finalment substituïts per solucions més modernes como es pot apreciar en el plànol del segle XVIII del germà Antonio Forcada al que després ens referirem. De fet, la nau de l'església de Gandia fou coberta en 1629, set anys abans de la construcció de la volta del temple del monestir jerònim de Sant Miquel dels Reis. Així, aquesta església

de Gandia contribueix de manera decisiva a l'evolució en terres valencianes de l'arquetip d'església contrareformista, un model per a la introducció de novetats dins l'arquitectura eclesialística valenciana de la primera meitat del XVII, paleses en l'església de Sant Miquel dels Reis.

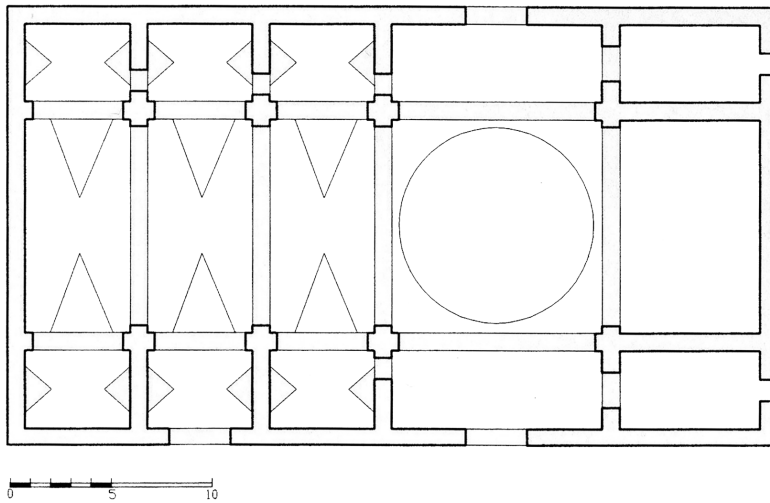


Fig. 1. Planta de l'església.

A Gandia, l'església adopta pilastres d'ordre corinti en lloc del més sever toscà usat a l'església de la Companyia i del monestir de Sant Miquel dels Reis, tot establint un model posteriorment seguit en la nau de l'església del col·legi jesuïta de Sogorb, començada el 1655.

El revestiment del temple, fortament transformat en les reformes posteriors a la Guerra Civil, devia ser auster i molt similar als primitius recobriments de l'església de la Companyia, la parroquial de Sant Andreu o Sant Miquel dels Reis a la ciutat de València, anticipant-se així també als recarregats interiors habituals ja a la segona meitat del segle XVII.

Dins de l'àmbit de l'arquitectura de l'orde jesuïta, el paper jugat per l'església de Gandia és igualment important. La planta del temple es desvincula totalment de la traça medievalitzant habitual en aquell moment dins de la província jesuïta d'Aragó, continuant el procés iniciat amb la construcció de la església de la casa professa a València.

El començament de la fàbrica de l'església del col·legi de Gandia consolida la introducció de la planta contrareformista dins del conjunt de l'arquitectura jesuïta en la província ara-

gonesa, en tractar-se de la primera església de la Companyia en adoptar fidelment el model del *Gesù*, amb una planta uninau, capelles comunicants, creuer cupulat, capçalera plana i transepte alineat, sense tambor a la cúpula octogonal i les tribunes ubicades a ambdós costats del presbiteri.

Podem atorgar a l'església de Gandia un paper destacat en l'evolució tipològica del temple jesuïta dins del conjunt de les províncies espanyoles ja que només tres anys abans s'havia iniciat la construcció de l'església jesuïta d'Alcalà de Henares, amb cúpula sobre tambor octogonal i nau única de dos trams amb capelles i tribunes. L'església de Gandia serà la segona, tres anys després, en adoptar el nou esquema contrarreformatista de l'església del *Gesù* i influirà sense dubte en la construcció de l'església del col·legi de Tarazona, també de la primera meitat del segle XVII, convertint-se a més en el primer model per a l'important conjunt de modernes esglésies de planta contrarreformatista que seran construïdes en la província d'Aragó durant el segle XVIII a Calataiud, Alagón, Terol, Osca i Graus.

La seua transcendència es manifesta en ser l'única església valenciana destacada pel pare Joseph Braun en la monografia *Spaniens Alte Jesuitenkirchen*, on va fer referència a la capella del col·legi de Sant Pau en la introducció com a exemple d'església provisional o al desaparegut temple de la casa professa de València com a mostra de les importants dimensions que van assolir algunes esglésies. En aquesta monografia, que va analitzar de manera detallada les esglésies que encara es trobaven en peu, l'església de Gandia fou l'única en merèixer un apartat específic (Braun 1913: 71).

També cal esmentar el paper jugat pel temple jesuïta de Gandia en les modernes tècniques de construcció de voltes d'atovó ceràmic desenvolupades en terres valencianes des del segle XVI. La *volta de barandat* o volta tabicada estava construïda amb dues fulles superposades d'atovó col·locat de pla amb una grossa capa intermèdia de morter.

L'experiència adquirida per Francesc Anton en la construcció de les voltes bufades del segon creuer o *Enfermería de Sífilis* de l'Hospital General de València és aplicada en la construcció de la gran volta de nervis de la nau de l'església de la casa professa de València, primera construïda íntegrament amb elements ceràmics, que anticipa l'ús d'aquestes voltes a gran escala pel mateix Anton a principis del segle XVII en la reconstrucció del presbiteri i nau de l'església parroquial de Sant Andreu i la capçalera i el tram annex de l'església de Sant Esteve (Gómez Ferrer 1998: 137-147).

La moderna volta de canó de l'església de Gandia serà executada seguint el mateix patró i és la primera construïda amb volta de barandat, que s'anticipa a les grans voltes de canó voltejades per Martí d'Orinda en la església del monestir de Sant Miquel dels Reis o en l'església parroquial de Lliria.



Fig. 2. Volta de canó de la nau.

La utilització de la mateixa tècnica constructiva recolzaria la possible intervenció de Francesc Anton en les obres de l'església de Gandia suggerida per la professora Mercedes Gómez-Ferrer Lozano, a la que després ens referirem.

L'església de la Escola Pia i els temples jesuïtes valencians

El protagonisme de les esglésies jesuïtes dins de les poblacions valencianes destacava habitualment per l'accés exterior, amb el plànol de la façana orientat a un espai obert. Tanmateix, a Gandia mai no va existir aquest espai obert com es pot apreciar en les fotografies de principis del segle XX.

En els temples jesuïtes valencians es dona principalment l'accés lateral present, a més de a Gandia, a les esglésies de Sogorb o la primitiva església del col·legi de Sant Pau, mentre l'accés frontal, que és possible apreciar encara al temple de l'antic col·legi d'Ontinyent o que existia a la desapareguda església *de la Companyia*, és menys freqüent.

El temple a Gandia es va situar alineat amb el volum de la residència de l'antic col·legi, annex per la capçalera, de manera que el mur de les capelles ubicades a la dreta de la nau de l'església de Gandia tenia continuïtat amb la façana del col·legi. Això permetia assegurar l'adequada comunicació entre el temple i les cel·les dels pares per tal de facilitar l'assistència als oficis; un accés horitzontal, per tal que els membres de la comunitat pogueren arribar directament a les tribunes sense pujar o baixar escales.

A l'antic col·legi, el corredor o *trànsito* que havia de donar accés a les desaparegudes cel·les comunicava amb les tribunes obertes al creuer (a diferència d'altres temples no existien tribunes sobre els laterals de la nau i el cor és de construcció més recent).

Aquestes tribunes es trobaven presents en totes les esglésies jesuïtes valencianes, ja que la doble condició dels temples (església per al col·legi o casa professa i lloc per al culte pels fidels) les feia imprescindibles per a acollir els religiosos i els alumnes, mentre la nau quedava reservada al públic. Junt a les tribunes destinades als assistents, situades sobre les capelles laterals o obertes al presbiteri, es trobaven, en el cas que existiren, aquelles destinades als músics i l'orgue, als peus sobre el primer tram de la nau.

Les primeres construccions presentaven les tribunes en una disposició senzilla. En l'església del col·legi de Sant Pau estaven junt a la ubicació original del presbiteri, mentre que en l'església de la casa professa de València les quatre tribunes quedaven disposades en dos nivells superposats junt a la capçalera.

En l'església del col·legi de Gandia les tribunes, ubicades a dreta i esquerra del presbiteri, obrien el seus buits a la capçalera rectangular i als braços del creuer. Si aquestes tribunes van perdre la seua comunicació original amb les cel·les amb la reconstrucció de l'edifici de principis del segle XVIII, en la actualitat el temple presenta una tribuna alta als peus que no procedeix de la construcció original, ja que va ser afegida després de la Guerra Civil junt al cos d'edificació annex al l'Evangelí. Aquests darrers volums foren incorporats durant la restauració del temple finalitzada el 1945, com indica la inscripció situada al cor. Una incorporació gens sorprenent, si es té en compte que ja en el segle XVIII, la construcció de les esglésies dels col·legis de Sogorb i Ontinyent havia inclòs tribunes sobre les capelles laterals de la nau, junt a les dues tribunes obertes al presbiteri i la tribuna situada als peus.



Fig. 3. Tribunes del creuer.

Si hem vist que la ubicació de les tribunes i la seua comunicació amb les cel·les dels pares constitueixen els condicionants fonamentals de l'organització dels espais en el nivell superior de residència, en la cota zero destaca la complexa disposició d'espais en torn al presbiteri. L'estructura arquetípica de la capçalera de les esglésies jesuïtes presentava l'altar major flanquejat per dos espais quadrats o rectangulars situats en el nivell inferior de les tribunes, destinats a dependències com la sagristia, estàncies de servei o espais de pas. A Gandia, les estàncies situades a ambdós costats de la capçalera rectangular de la església servien com a espais lliures de circulació que comunicaven el temple amb el nivell inferior de l'antiga universitat, amb la particularitat que l'estància situada a la dreta del presbiteri es l'únic espai del conjunt que conserva el paviment original.

Encara que no exclusiu, un altre tret característic de les esglésies jesuïtes era la existència de capelles comunicants que resolien el problema de circulació plantejat pel fet que els temples estaven oberts a la comunitat i al poble. Com que el col·legi de Sant Pau no presentava capelles, el primer temple jesuïta en adoptar aquest element fou l'església de la Companyia, la primera en introduir-les com a novetat en l'arquitectura religiosa valenciana.

En la planta de l'església de Gandia, traçada després de la conclusió del cos de la nau de l'església de la casa professa de València, les tres capelles del costat de l'Evangeli són comunicants, mentre que en el costat de l'Epístola existeix pas únicament entre el creuer i la capella immediata: probablement, la comunicació fou interrompuda en cegar-se la portalada del tester i obrir-se el nou accés en l'espai ocupat per una de les antigues capelles. Precisament, un dels principals interrogants que planteja la construcció de l'església gandiana és el fet que es tapara aquesta portalada. Pensem que fou tancada en construir-se l'altar del creuer i que es va donar prioritat a la presència de dos retaules col·laterals, habitual en les esglésies contrareformistes, a l'existència de l'accés primitiu.

Un altre fet que diferencia les esglésies jesuïtes valencianes és l'absència d'un element típic del barroc valencià com són les capelles de la Comunió, molt freqüents a les esglésies parroquials. Els temples de la Companyia mai no van tindre aquestes capelles en la construcció original i, de fet, l'actual capella de la Comunió gandiana, un espai rectangular tancat per volta de canó, fou construïda al segle XIX. Respecte als transagraris, no en trobem a Gandia i el transagrari del segle XVIII de l'església de la casa professa de València n'és una destacada excepció.

Quant a les portalades, l'accés principal a l'església de Gandia presenta un esquema molt senzill amb un arc de mig de punt de canteria que es trobaria finalitzada amb seguretat ja al segle XVIII, moment en què la col·locació de l'altar de Sant Francesc de Borja va fer tapiar l'accés primitiu. Més interessant resulta la portalada cegada del creuer, el primer exemple de portalada inspirada en el tractat de Serli introduït en l'arquitectura jesuïta valenciana, que s'avança a la construcció més tardana de la portalada de l'església de la Companyia.



Fig. 4. Portalada principal.

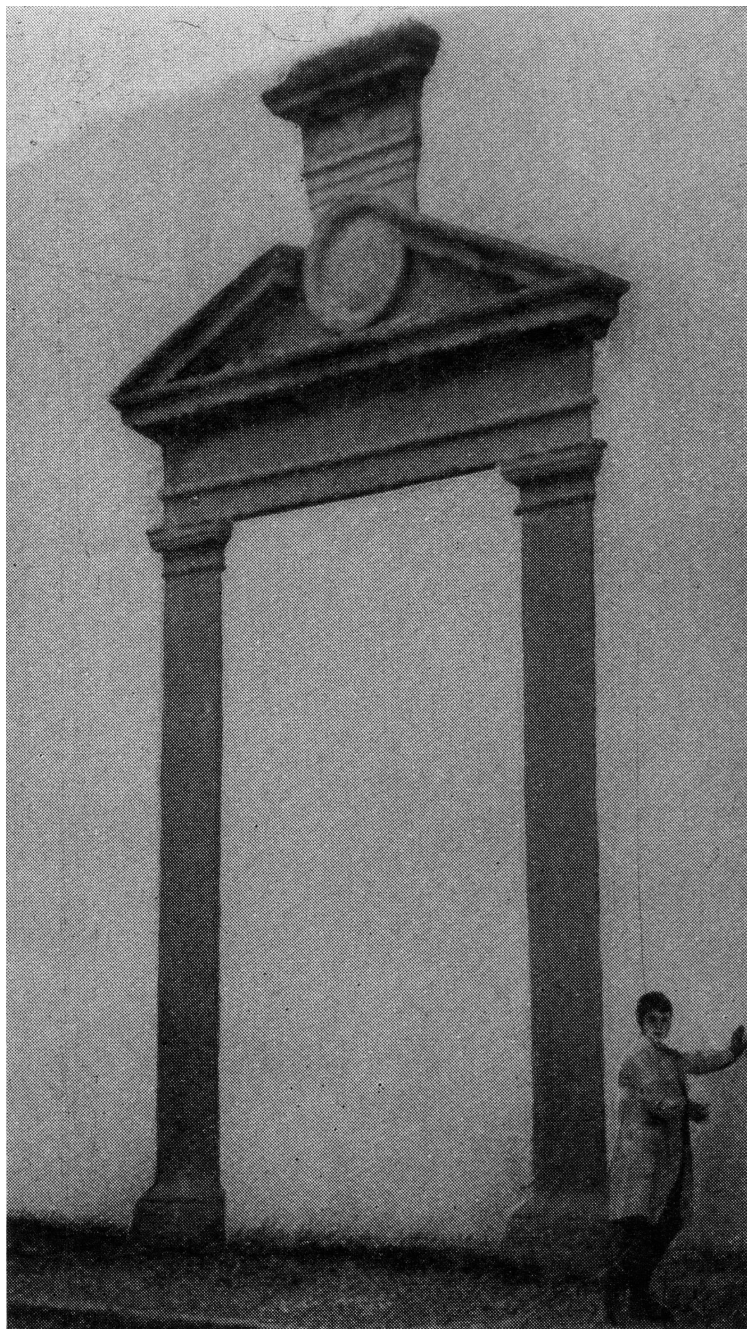


Fig. 5. Portalada lateral cegada. Foto de principis del segle XX (Braun).

Els campanars constitueixen també un element poc freqüent en les esglésies jesuïtes valencianes: únicament trobem una torre conservada en l'església de l'antic col·legi d'Ontinyent. En Gandia existeix una espadanya menuda, ubicada sobre la capçalera, que pertany a la construcció original i és apreciable a les fotografies de principis del segle XX. Aquest element fou executat en concloure la construcció de l'església, abans de l'expulsió de l'any 1767, ja que apareix descrita en l'inventari de 1771 com la *Campana principal de la Yglesia del Colegio colocada en su Arco, enzima de la mesma*.

A diferència d'altres ordes les fundacions jesuïtes no tenien cementeri per als membres de la comunitat: eren soterrats dins de l'església, habitualment en una cripta situada baix de la capçalera. També sabem de l'existència de soterraments a la primitiva capella, les restes dels quals foren traslladades al nou temple l'any 1642, quan es va construir una nova cripta o *carnero* (Serra 1999: 69). Se sap que les capelles acollien sepultures de membres de famílies que van contribuir a la construcció de l'església, incloent el duc Carles II de Gandia (Sanz y Forés 1889: 17).

La il·luminació dels temples era necessària per a una correcta celebració dels oficis amb la vistositat requerida. El material emprat en el tancament dels finestrals de les esglésies jesuïtes valencianes fou sempre l'alabastre, propi de la tradició constructiva mediterrània, i els vidres translúcids tal i com recomanaven les *Instructiones* de sant Carles Borromeu. En l'actualitat els finestrals de l'església de Gandia estan desproveïts de l'alabastre original, desaparegut en l'incendi de 1939.⁴

En el sòl dels temples jesuïtes valencians s'alternaven habitualment la tradicional rajola ceràmica amb els revestiments petris, mentre que el paviment original de l'església de Gandia era de fang cuit, cosa que sabem gràcies al fragment de paviment original conservat en l'estància de la dreta de la capçalera, probablement del segle XVII. A la resta del temple, el paviment original va ser greument danyat i reemplaçat pel paviment actual.

L'orgue, element característic de la litúrgia en el barroc, constituïa un altre dels elements distintius de l'interior de les esglésies jesuïtes valencianes i a Gandia la reverberació produïda per les modernes voltes de canó expandia el so per tota la nau acompanyant els cants de la comunitat. Aquest orgue barroc original gandià va desaparèixer després de l'expulsió

4. La Memòria del *Proyecto de Reparación de desperfectos y daños habidos en el colegio y residencia de los reverendos padres escolapios de Gandia* ens relata que «al sobrevenir el Alzamiento Nacional el edificio del Colegio y Residencia de los RR. PP. Escolapios de Gandia, fue convertido en prisión comarcal llevándose a efecto las demoliciones y obras necesarias para adaptar el edificio a su nuevo destino. Asimismo la Iglesia fue incendiada ocasionado las llamas la calcinación de muros, techo y suelos así como la destrucción de pinturas, vidrieras, etc». Aquest document es troba dipositat al Arxiu Històric Municipal de Gandia. AB-Secció Històrica, Caja 02842/18-18, sig. A-2.05.03.06.01.

i va ser substituït a la primera meitat del segle XX per un nou procedent del monestir de Sant Jeroni de Cotalba, que finalment va ser destruït durant la Guerra Civil i reemplaçat per l'harmòniem existent en l'actualitat.

Els altars i els retaules, situats a la capçalera i a les capelles laterals, constitueixen l'element moble més important de les esglésies jesuïtes, però queda poc dels altars dels temples de la Companyia a les fundacions valencianes, amb l'excepció del conjunt conservat a la menuda església del col·legi de Sant Pau.

A Gandia els retaules van desaparèixer durant la Guerra Civil i tots els actuals són posteriors, incloent el de l'altar major reconstruït amb les mateixes línies que el desaparegut retaule principal. Com que la ubicació havia de garantir un fàcil accés i una adequada visibilitat, l'altar major de l'església de Gandia estava sobreelvat respecte al nivell de terra de la nau, tal i com recomanaven les *Instrucciones* de sant Carles Borromeo, tot garantint la visió de les escultures i les pintures, una qüestió fonamental durant la missa en què l'oficiant es col·locava d'esquenes als fidels.

A principis del segle XX el pare Braun conjeturava una possible datació del conjunt de retaules gandians, afirmant que els altars del transsepte eren del segle XVII mentre que els retaules de les capelles i l'altar major havien estat confeccionats ja en el XVIII (Braun 2013: 72). En tot cas, l'any 1726 s'havien construït l'altar major i els altars del creuer i encara mancaven els quatre altars de les capelles. (Navarro 2014: 62).

La dedicació del conjunt dels altars és recollida dins del *Inventario de las Alajas de la Yglesia, y Sachristia del Colegio de la Ciudad de Gandia que fue de los Regulares de la Compañía*, un document redactat després de l'expulsió dels jesuïtes que vam fer públic recentment, on es descriuen els altars de les sis capelles laterals (Navarro 2013: 62), el conjunt de retaules del temple i la descripció de les seues escultures. L'altar major, obra de Ramon Campus (Pellicer 2007: 304-306), estava dedicat a sant Sebastià i sant Francesc de Borja. Els altars del creuer estaven consagrats a sant Ignasi i sant Francesc Xavier, mentre que les capelles albergaven retaules dedicats a la Puríssima Concepció, l'Àngel Custodi, la Verge del Pilar, el Sant Eccehomo, sant Lluís Gonzaga i el Sagrat Cor de Jesús.

Així, l'altar major estava estructurat en dos cossos respectivament dedicats als dos sants titulars del conjunt. El primer cos, més ample i amb tres columnes de fust estriat a cada banda, estava presidit per una imatge de sant Francesc de Borja en el carrer central, flanquejada per dues escultures de sant Ignasi de Loiola i sant Francesc Xavier en les seues fornícules. El segon cos presentava una talla de sant Sebastià i als costats una imatge de sant Josep amb altres sants sense identificar.



Fig. 6. Capçalera i altar major (Braun).

La utilització de les columnes estriades fou molt freqüent en les retaules dels temples jesuïtes valencians com es pot apreciar encara als altars de la capella de l'antic col·legi de Sant Pau a València. L'altar de sant Francesc de Borja, ubicat al creuer, estava estructurat en dos nivells articulats amb columnes salomòniques tal i com es pot apreciar a la fotografia publicada per Joseph Braun a principis de segle, amb una imatge completa del sant titular al cos central (Braun 1913: 72), mentre que a l'altre costat, l'altar de sant Ignasi de Loiola estava presidit per una imatge de mig cos del sant. Sabem per les fotografies que l'ordre emprat en l'altar major i l'altar de sant Francesc de Borja era el compost, habitual en els retaules dels temples jesuïtes valencians, com també la columna estriada i salomònica. Estaven tallats

en fusta policromada i daurada, incloent l'altar major i el de Borja. En contraposició, el retaule de l'església primitiva desapareguda al segle XVII estava laborat en marbre, una rara excepció dins del conjunt de retaules jesuïtes.⁵

A banda dels retaules, el citat inventari ens parla dels vint-i-un quadres que ornamentaven l'interior del temple entre altres elements mobles, com nou confessionaris o sis bancs de fusta.

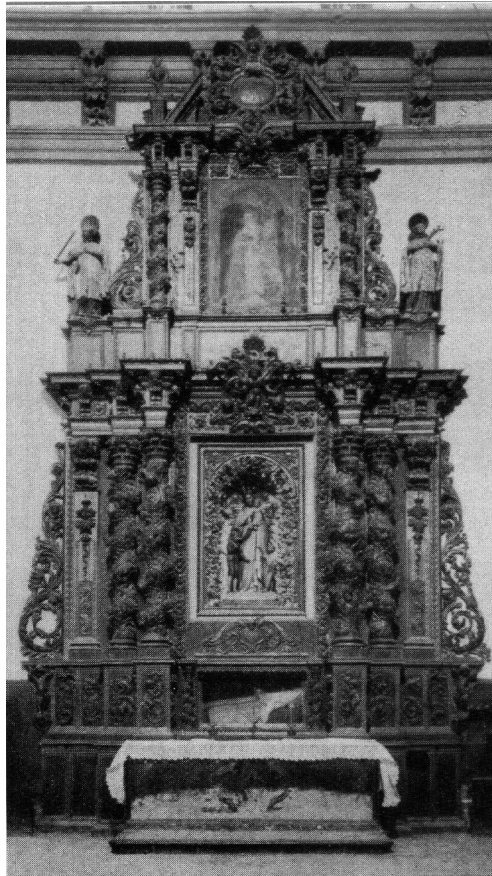


Fig. 7. Altar de Sant Francesc de Borja (Braun).

5. La carta *annua* de l'any 1604 fa referència al material emprat en la confecció del retaule en afirmar que *el señor Duque nos ha enviado de Génova unos mármoles rica y curiosamente labrados, para el altar mayor*. Aquest document es troba als fons del ARV, amb la signatura Clero, Legajo 92. Aquestes cartes, on els rectors informaven dels fets esdevinguts a la seua fundació en el període d'un any, aporten també una interessant informació sobre el procés constructiu de les fundacions jesuïtes.

Artistes vinculats amb la fàbrica de Gandia

L'activitat constructora dels ordes religiosos constitueix sense cap dubte un dels trets diferencials de l'arquitectura espanyola dels segles XVI al XVIII. Però el significatiu capítol dels religiosos arquitectes quedaria incomplet sense l'aportació de la Companyia de Jesús, atés que els seus membres participaren no sols en la construcció sinó també en l'ornamentació d'esglésies i col·legis. La quantitat d'aquests germans arquitectes, mestres d'obres, obrers i decoradors fou important des del principi, donat que la utilització de mà d'obra pròpia permetia l'estalvi de salaris del personal extern, així com l'adaptació de les fundacions al *modo nostro* o necessitats particulars de l'orde religiós.

La identitat dels religiosos que prengueren part en la construcció de les fundacions de la província jesuïta d'Aragó roman desconeguda en la majoria dels casos. El pare Joseph Braun afirmava en l'obra *Spaniens Alte Jesuitenkirchen* que els germans arquitectes i constructors foren escassos en la província aragonesa, hi trobant sols a principis del segle XVIII alguns germans perits en construcció, referint-se explícitament als germans Pedro de Cuevas, José Galván i Tomás Moreno, a més d'un grup de germans que treballaren com a guixaires en diferents temples de la província com Pablo Diego Ibáñez o Miguel Sesé (Braun 1913: 27-28). Recentment, Alfonso Rodríguez Gutiérrez de Ceballos palesava en la seua monografia *La Arquitectura de los Jesuitas* l'escàs coneixement d'artistes membres de la Companyia en l'antiga província jesuïta d'Aragó (Rodríguez Gutiérrez de Ceballos 2002: 43).

Actualment coneixem un grup de noms de germans coadjutors que molt probablement participaren en la construcció de l'Escola Pia de Gandia i també a les obres de la primitiva capella i de la nova església. El germà Juan de Baños, mencionat en els catàlegs como a *albañil*, formà part de la comunitat els anys 1562 i 1563 i després del 1567 a 1571. Coneixent la seua participació en les obres del col·legi de Sant Pau a València, tot fa pensar que va estar en les obres de l'edifici de Gandia. També el germà Jacobo Milanés, present a Gandia en 1562 i 1563, treballaria amb seguretat com a obrer al seu costat en les primeres construccions del conjunt, ja que a la seua posterior arribada al col·legi de Saragossa s'afirma que *sabe de albañil y otros oficios mechanicos* (Mendoza 2012: 442-445).

Més important sembla la participació del germà Juan de la Faja, qui va treballar en oficis de la construcció, a més, en els col·legis de Calatayud, Lleida i Saragossa. L'any 1613 és mencionat en els catàlegs com a *curator aedifici* o responsable de la construcció de l'edifici, cosa que ens fa pensar que poguera intervindre en la direcció de les obres de l'església, endarrerides per manca de recursos econòmics (Mendoza 2012: 446). Però el nom més conegut, sense dubte, és el del germà Antonio Forcada, present en la comunitat del col·legi

de Gandia l'any 1740, que degué participar en les reparacions dels desperfectes del creuer esdevingudes al segle XVIII. (Mendoza 2013: 272).

A banda de la contribució dels germans en la construcció de les fundacions jesuïtes, la intervenció dels sacerdots professors sol quedar menys clara: sempre existeix el dubte de si el seu paper és simplement promotor o si, per contra, la seua intervenció és de caràcter tècnic.

Fins ara, hi ha tres noms de sacerdots professors relacionats amb la fàbrica de l'Escola Pia: el primer, el pare José Villegas tingué un paper decisiu com a promotor de la construcció d'una nova església, per haver obtingut els recursos necessaris per al començament de les obres l'any 1605 i participar activament en l'elecció del solar del nou temple, imposant el seu criteri de no afectar a la part de l'edifici ja construïda (Serra 1999: 66-68). El segon, el pare Diego Miravete, present a la comunitat de Gandia l'any 1604, era descrit en els catàlegs com a *Admonitor, Consultor, Confessor i Prefecto de la Obra*, la qual cosa podria suggerir la seua participació en el començament de les obres de l'església l'any següent (Mendoza 2013: 267). L'últim, el pare Gaspar Alfonso, té una participació decisiva com a promotor de l'obra obtenint fons per a la continuació dels treballs després de l'enderrocament de les petxines de la futura cúpula de l'any 1634. La intervenció del pare Gaspar Alfonso també possibilità la ràpida reconstrucció del creuer, de manera que l'any 1637 s'havia completat l'estructura d'una nova cúpula (Serra 1999: 68-69).

Amb el pas de les dècades es manifesta també una presència creixent de mestres d'obres externs en les fàbriques de les fundacions jesuïtes. Si en les províncies castellanes, algunes de les figures més importants del panorama arquitectònic es vincularen a la Companyia pràcticament des l'inici, en la província aragonesa no es tenia notícia de la intervenció d'arquitectes externs en la construcció dels col·legis fins pràcticament el segle XVII, incloent el grup de mestres d'obres que treballen en la construcció de l'església de la casa professa de València, com Francesc Anton o Francesc Arboreda.

En el cas de Gandia, la direcció de la fàbrica de l'església fou adjudicada inicialment pel pare José Villegas *a uno de los mejores oficiales que en Valencia halló*, del qual no coneixem fins el moment la identitat ni tampoc la del autor de *la traça del sitio* (Serra 1999: 68). Recentment, la professora Mercedes Gómez-Ferrer Lozano va suggerir la possibilitat que es tractara del mateix Francesc Anton, qui ja havia treballat per a la Companyia en la primera fase de construcció de l'església *de la Companyia* dels anys 1595 a 1599 i del qual no es té cap notícia documental precisament des de l'any 1605, quan comencen les obres de l'església, fins el 1613 (Gómez-Ferrer 2012: 382), en que el germà Juan de la Faja es vincula amb la fàbrica del temple.

D'una altra banda, sabem que en l'any 1635 altres mestres d'obres desconeguts estaven al càrrec de l'obra de l'església quan tingué lloc el col·lapse de les petxines o *carcañoles* de la cúpula en construcció, per estar mal travats per part d'aquestos oficials, cosa que degué motivar el seu relleu, tot i que aquest punt no l'hem pogut confirmar.

L'enderrocament de la cúpula i el plànol de Furlong

Un dels capítols més curiosos i a la vegada més desconeguts de la història constructiva de l'església de l'Escola Pia fou l'enderrocament de la cúpula del creuer en la fase inicial de la construcció.



Fig. 8. Cúpula del creuer.

Si al començament de les obres els treballs avançaren pausadament, a partir de l'any 1617 s'incrementa el ritme, de manera que es poden acabar les voltes de la nau el 1629 i treballar en el creuer a partir del 1634. Però l'any següent esdevé l'enderrocament de les petxines o

carcañoles de la cúpula en construcció degut a un defecte constructiu recollit en la documentació, on s'afirma que estaven *mal trabados* per error dels mestres a càrrec de les obres. A pesar de l'incident les obres del creuer no es detindran i seran finalment acabades l'any 1636, ja que abans de l'accident la construcció es trobava molt avançada i els quatre pilars i els arcs torals s'havien mantingut en peu (Serra 1999: 68).

El que sí degué canviar són els plans inicials de construcció en descartar la decisió de construir un tambor cupulat, semblant al recentment finalitzat a l'església de la casa professa de València, per tal d'escollir l'opció més conservadora de cúpula sense tambor, com fa pensar el document gràfic més important existent sobre el conjunt: una antiga planta del col·legi de Gandia pertanyent a un conjunt de plànols de fundacions jesuïtes espanyoles publicats pel pare Guillermo Furlong l'any 1959 a la revista *Archivum Historicum Societatis Iesu* (Furlong 1959: 205-208).

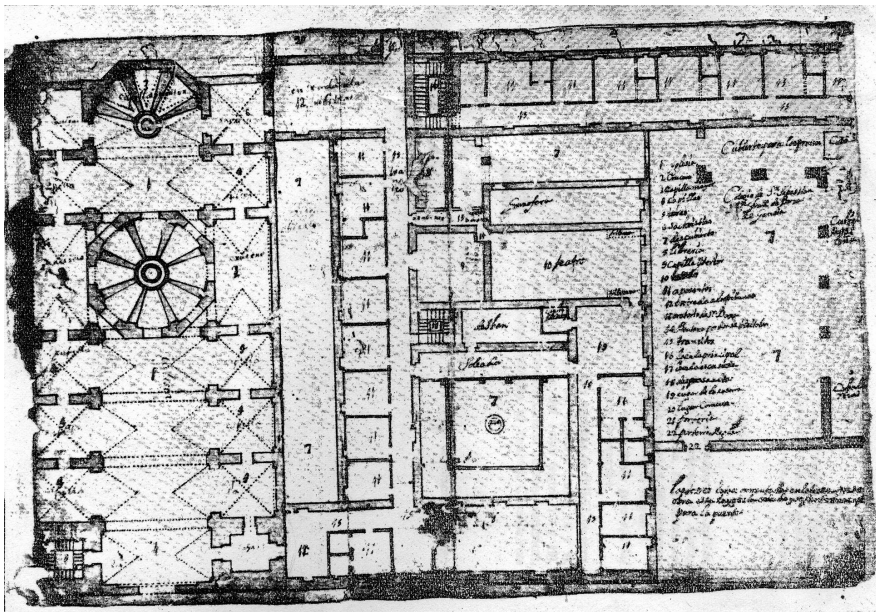


Fig. 9) Plànol del segle XVII del col·legi de Gandia (Furlong)

Aquest document és referenciat en investigacions recents, on destaca precisament la manca de coincidència entre el traçat adoptat a l'església i el gravat que reflecteix un temple amb capçalera poligonal i creuer, on també s'aprecia clarament un tambor seccionat amb huit finestrals adintelats. També, una descripció del futur temple de l'any 1605 fa referència a un *cimborrio*, terme que se sol identificar amb un tambor cupulat (Gómez-Ferrer 2012: 383-384). Creguem que aquesta era la traça inicial, modificada a conseqüència del col·lapse.

Bibliografía

- ALONSO I LÓPEZ, Jesús (2010): *Historia de Gandía siglos XIII-XX*. Simat de Valldigna. La Xara Edicions.
- BRAUN, Joseph (1913): *Spaniens alte Jesuitenkirchen. Ein Beitrag zur Geschichte der nachmittelalterlichen kirchlichen Architektur in Spanien*. Freiburg im Breisgau. Herdersche.
- FURLONG, Guillermo (1959): “Algunos planos de Iglesias y Colegios de la Compañía de Jesús en España”, *Archivum Historicum Societatis Iesu* 28, pp. 205-208.
- GÓMEZ-FERRER LOZANO, Mercedes (1993): “La iglesia de la Compañía de Jesús en Valencia. El contrato para la finalización de su cabecera en 1621”, *Archivo de Arte Valenciano* 74, pp. 56-68.
- (1998): *Arquitectura en la Valencia del siglo XVI. El Hospital General y sus artífices*. Valencia. Albatros.
- (2012): “La arquitectura jesuítica en Valencia. Estado de la cuestión”, dins *La Arquitectura Jesuítica. Actas del Simposio internacional*. Zaragoza. Institución Fernando el Católico.
- MENDOZA MAEZTU, Naike (2012): “Hermanos coadjutores albañiles y arquitectos. Tres casos para la historia constructiva del Colegio de la Compañía de Jesús de Zaragoza”, *Artigrama* 27, pp. 439-456.
- (2013): “Los catálogos del *Archivum Romanum Societatis Iesu* y su aplicación al estudio de los artistas jesuitas de la provincia de Aragón (ss. XVI-XVIII)”, *Aragonia Sacra* 22, pp. 261-272.
- MONTOLIU SOLER, Violeta (2002): “Restauración de la Iglesia del antiguo Colegio Jesuita de San Pablo: Estudio histórico-arquitectónico”, *Anal de la Real Academia de Cultura Valenciana* 77, pp. 117-135.
- NAVARRO CATALÁN, David (2012): “El colegio jesuita de San Pedro de Segorbe: noticias sobre su fundación y proceso constructivo”, *Ars Longa* 21, pp. 267-276.
- (2013): “Datos para la historia del antiguo colegio de San Sebastián y San Francisco de Borja de la Compañía de Jesús de Gandía: el inventario de iglesia y sacristía de 1777”, *Archivo de Arte Valenciano* 94, pp. 45-56.
- (2014): “La iglesia de las Escuelas Pías de Gandía: desarrollo constructivo y ornamental”, *Imafronte* 23, pp. 51-65.

RODRÍGUEZ GUTIÉRREZ DE CEBALLOS, Alfonso (2002): *La Arquitectura de los Jesuitas*. Madrid. Edilupa.

SANZ Y FORÉS, Pascual (1889): *Historia del Colegio y Universidad de Gandía*, Gandía. Martínez.

SERRA DESFILIS, Amadeo (1999): "Casa, església i patis", dins *1549-1999. Gandia 450 anys de tradició universitària*. Gandía. Ajuntament de Gandia.